

หลักทศพลญาณ : ยุทธวิธีการสื่อสารธรรมะของพระพุทธเจ้า

TEN SUPREME INTELLECTUAL POWERS: DHARMA COMMUNICATION STRATEGY

พระครูสังฆรักษ์ศุภณัฐ ภูริวัตตโน

Phrakrusangkarak Suphanut Puriwattano

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Nakhon Lampang

Buddhist College

E-mail : supanutkamchum1@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้เขียนจากทัศนะของผู้เขียนสื่อถึงยุทธวิธีการสื่อสารธรรมะของพระพุทธเจ้าในหลักทศพลญาณ นำมาบูรณาการเพื่อเป็นแนวทางให้เกิดความรู้ความเข้าใจแก่บุคคลทั่วไปในบริบททางสังคมที่มีพลวัต ส่งผลต่อการเปิดรับธรรมะที่แตกต่างกันของพุทธศาสนิกชนในยุคโลกาภิวัตน์ ส่งผลให้สภาพความเป็นอยู่และการดำเนินชีวิตของประชาชนเกิดการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะสังคมเมืองที่ต้องเผชิญกับวิถีชีวิตที่เร่งรีบ แข่งขันเพื่อความอยู่รอดเผชิญวิกฤติด้านคุณธรรมและจริยธรรมอย่างรุนแรง การเปลี่ยนถ่ายทางวัฒนธรรมอย่างรวดเร็ว ค่านิยมที่ดั่งามของไทยเริ่มเสื่อมถอยลง สิ่งเหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นจากพฤติกรรมของคนในสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป พระสงฆ์จึงมีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่ธรรมะที่จะต้องมีการขัดเกลาจิตใจ พัฒนาจากเดิมผ่านการเทศน์ในวัด เป็นยุทธวิธีใหม่ๆ ให้สอดคล้องกับปัจจุบัน ทั้งรูปแบบ สื่อ และเนื้อหา พุทธสัญลักษณ์ผ่านกระบวนการสื่อสารให้เกิด การเข้าใจ การเข้าถึง และการพัฒนา ผ่านsocial medial โดยสิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนเป็นข้อแรก ก็คือ ความทุกข์ อันเป็นปัญหาที่มนุษย์พึงรับรู้และจัดการแก้ไขโดยถูกต้องและถือว่าภารกิจของพระพุทธศาสนาด้วยหลักทศพลญาณมาเป็นหลักในการบูรณาการเพื่อเป็นแนวทางในการเกิดความรู้ความเข้าใจแก่บุคคลทั่วไปอันจะสามารถนำความรู้ตามหลักธรรม 10 ข้อนั้น ๆ มาใช้บูรณาการเป็นหลักในการดำเนินชีวิต

คำสำคัญ : ยุทธวิธีการสื่อสารธรรมะ, หลักทศพลญาณ

Abstract

This article is written from the author's point of view, reflecting Buddha's Dharma communication strategy in ten principle knowledge integrated in order to be guide and understand for the general public in the dynamic social context affecting the exposure to different Dharma of Buddhism in globalization era. Resulting changes in living conditions and lifestyle of the people especially the urban society that has to face a hectic lifestyle compete for survival, facing the serious moral and ethical crisis, rapid cultural change, cause Thai's good things began to deteriorate. These things are all reflected in the behavior of people in the changing society. Monks therefore play important role in propagation of Dharma that requires mental refining. Developed from original through sermon in the temple accordance with the present new strategy, both media forms and Buddhist content. The Buddhism symbolizes through the process of communication to understand, access and development through social medial. The first thing that Buddhism teaches is suffering, the problem that human beings should know and correct. The mission of Buddhism teaches in ten principle knowledge integrated in order to be guide and understand for the general public and able to apply the principles as basis for living their lifestyle.

Keywords : Dharma Communication Strategy, Ten Insight of Lord Buddha

บทนำ

เมื่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไป ประกอบไปด้วยปัญหาต่าง ๆ ความเจริญทางเทคโนโลยีการ สื่อสารสมัยใหม่ คือ สังคมออนไลน์ เข้ามามีบทบาทเป็นอย่างมาก ทำให้การเผยแผ่ธรรมะ ของพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปด้วยทั้งรูปแบบและวิธีการ ตลอดจนการประยุกต์เนื้อหาสาระ ให้เข้ากับเหตุการณ์ ผ่านพฤติกรรมสื่อสารพุทธธรรมในยุคโลกาภิวัตน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย เช่น การโพสภาพ หลักธรรม คำสอน หรือแม้แต่การอัฟโหลดวีดีโอ สอนธรรมะ การตอบปัญหาทั้งในรูปแบบของข้อความ ผ่านรูปแบบสื่อมัลติมีเดีย เพื่อให้ทันยุคทันสมัยต่อเหตุการณ์ปัจจุบัน กระบวนการสื่อสารพุทธธรรมในยุคโลกาภิวัตน์

ประกอบด้วย ผู้ส่งสาร สาร ช่องทาง สื่อ ผู้รับสาร และที่สำคัญต้องมีเจตนามุ่งหมายวัตถุประสงค์ของการสื่อสารที่แน่นอนชัดเจน โดยรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อในยุคโลกาภิวัตน์ของพระสงฆ์ในปัจจุบัน ผ่านการปรับรูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากสื่อบุคคลไปยังสื่อใหม่ให้น่าสนใจจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อให้เข้ากับสภาพสังคมในยุคปัจจุบัน การใช้สื่อออนไลน์ให้คนเข้าถึงศาสนาและกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาผ่านเว็บไซต์จึงถือเป็นสิ่งที่ดี เพราะเท่ากับเป็นจุดเชื่อมโยงคนกับพระพุทธศาสนาให้มีความใกล้ชิดกันมากขึ้น เพื่อเชื่อมโยงเครือข่ายกับสมาชิกทั่วโลกโดยผ่านสื่ออินเทอร์เน็ต ที่มีประสิทธิภาพสูงสุด เป็นเทคนิคที่ก้าวหน้าในการสอนและการฝึกอบรม ในระบบสื่อสังคมออนไลน์ (Online Social Media)

เทคโนโลยีจะเปลี่ยนแปลงไปมากน้อยเพียงใดก็ตาม จากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเครือข่ายสังคมทำให้ผู้คนทั่วโลกที่ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะ หรือกลุ่มใดรวมถึงกลุ่ม ต่างก็ต้องปรับตัวเพื่อเตรียมรับกับผลกระทบจากอิทธิพลของเครือข่ายสังคม เช่นเดียวกับ เครือข่ายสังคมของพระสงฆ์ก็มีการนำเครือข่ายสังคมไปประยุกต์เพื่อพัฒนาพระพุทธศาสนาให้เข้ากับสังคมยุคใหม่ เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ พระพรหมคุณาภรณ์ พระมหาจุฬชัย วชิรเมธี (ว.วชิรเมธี) เป็นต้น ได้มีการเผยแผ่ธรรมะ หลักธรรมคำสอน หนังสือธรรมะ ผ่านรายการทีวี รายการวิทยุ งานเขียนต่าง ๆ ผ่านหน้าสื่อออนไลน์ เป็นช่องทางอำนวยความสะดวกและช่วยเผยแผ่ธรรมะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำธรรมะเข้าถึงกลุ่มคนใน (Gen Y and Gen Z) ที่เติบโตมาพร้อมกับเทคโนโลยี ก็ทำได้ง่ายขึ้น อนึ่ง หากพระสงฆ์ล้าหลังเรื่องเทคโนโลยีหรือไม่มีการปรับตัวนำเทคโนโลยีไปใช้ก็อาจจะเป็นไปได้ว่าพระพุทธศาสนามีโอกาสที่จะค่อยๆ เลือนหายไปจากสังคมสมัยใหม่ที่ผู้คนส่วนใหญ่อยู่ในโลกอินเทอร์เน็ต รวมถึงการใช้ธรรมะในการขัดเกลาจิตใจก็จะน้อยลง นี่คือการกระแสนะของโลกที่เกิดขึ้น ในการเผยแผ่ธรรมะในยุคนี้ต้องใช้การเผยแผ่ในเชิงรุกมากกว่าการเผยแผ่ธรรมะจากเดิม ไปตามเทศกาลหรือวันสำคัญทางศาสนา จึงจะมีการเทศน์การสอน ผลที่ได้คือ ธรรมะไม่ได้ซึมซับเข้าถึงใจคนมากนักเนื่องจากเป็นช่วงเวลาสั้นๆ และนับวันคนก็เริ่มที่จะห่างหายในการเข้าวัด เนื่องจาก การทำงานไม่มีเวลาต่าง ๆ

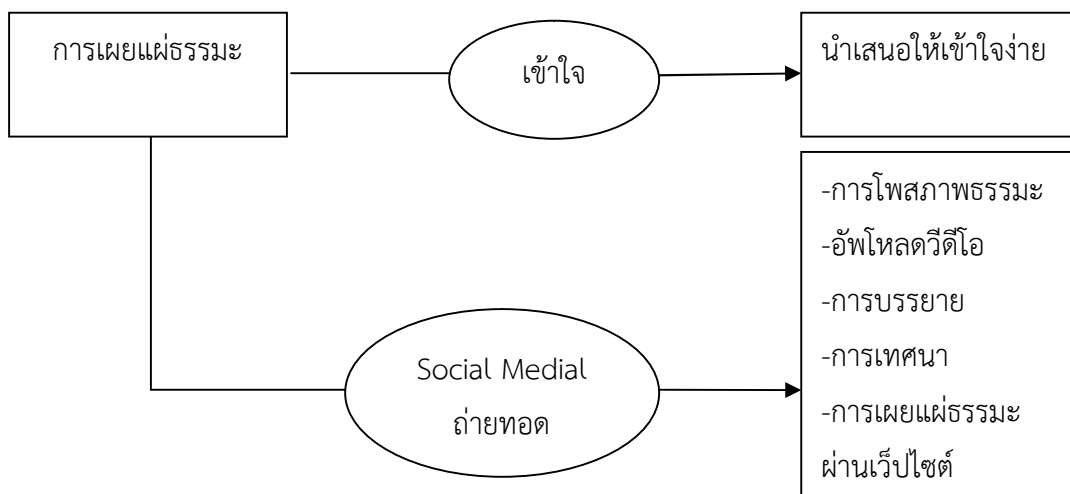
พุทธสัญลักษณ์ผ่านการสื่อสาร

การสื่อสารแนวความคิดของมนุษย์โดยผ่านสิ่งที่สร้างขึ้นเป็นรูปธรรมเพื่อการถ่ายทอด ซึ่งการแปลความหมายนั้นอาศัยการรับรู้ร่วมกันในกลุ่มคน ดังนั้น การสื่อสารที่สมบูรณ์ จึงเกิดขึ้นกับกลุ่มคนที่มีความรู้ ประสบการณ์ที่เกิดจากสังคมและวัฒนธรรมที่มีความใกล้เคียงกันผ่านสัญลักษณ์ต่าง ๆ รวมทั้งคติ ความคิด ความเชื่อ เช่นเดียวกับ ในอดีตพระพุทธกาล ใช้สำหรับการถ่ายทอดเรื่องราวที่เป็นความจริงสูงสุด อยู่เหนือประสบการณ์และการรับรู้ของคนส่วนใหญ่

เช่น การอธิบายถึงกฎหมาย โดยใช้ยุทธวิธีการสื่อสาร ด้วยระบบออนไลน์ผ่าน 3 หลัก คือ การเข้าใจ การเข้าถึง การพัฒนา

1. การเข้าใจ

ทำให้เรื่องการสอนธรรมะ เป็นเรื่องที่เข้าใจง่าย ไม่น่าเบื่อ ผ่านการนำเสนอให้เห็นเป็นรูปธรรม ชัดเจน เช่น ยกตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องใกล้ตัว เช่นเดียวกับการถ่ายทอด การใช้ภาษา การสื่อสาร ทำให้เกิดความเข้าใจ ดีความได้ง่าย ธรรมะไม่ใช่สิ่งที่ล้าสมัย แต่ด้วยวิธีการสอนด้วยภาษาที่ทำให้คิดว่าเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก แต่เมื่อมีการอธิบายด้วยภาษาร่วมยุคร่วมสมัย สื่อสารด้วยภาษาที่คนรุ่นใหม่เข้าใจธรรมะได้ง่ายขึ้น ผ่านกระบวนการ เข้าถึง เข้าใจ สู่การพัฒนาขับเคลื่อนหลักธรรมต่าง ๆ ได้อย่างทั่วถึง

ภาพที่ 1 แบบการเผยแผ่ธรรมะผ่านsocial medial ก่อให้เกิดความเข้าใจได้ง่าย

2. การเข้าถึง

จะเห็นได้ว่าชาวพุทธเราจะเน้นในเรื่องของการประพฤติปฏิบัติเป็นส่วนใหญ่ เช่น การปฏิบัติธรรม การสวดมนต์ การเกรงกลัวต่อบาป และการนั่งวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งในโบราณเป็นลักษณะของการเทศน์ผ่านการสื่อสารแบบเผชิญหน้า โดยผ่านสื่อบุคคลที่มีลักษณะเป็นทางการ พระที่เทศน์ต้องนั่งบนธรรมมาสน์และถือคัมภีร์ ตามประเพณีเทศกาลทางศาสนาที่เราเคยพบเห็นด้วยภาษาบาลี ทำให้เกิดความเข้าใจยากแก่ญาติโยมที่เข้ารับฟัง จนถึงปัจจุบันการถ่ายทอดธรรมะเริ่มเปลี่ยนรูปแบบบรรยายธรรม มาเป็นการโต้ตอบการสอนธรรมะผ่านโครงการอบรมต่าง ๆ หรือผ่านกระทุ้งธรรมะทางออนไลน์ที่เราพบเห็นเป็นจำนวนมากขึ้น มีการ

ใช้ภาษาในการบรรยายธรรมให้ทันสมัย ใช้ภาษาบาลีน้อยลง มีเทคนิควิธีการที่น่าสนใจมากขึ้น ไม่เป็นเพียงผู้บรรยายธรรมเพียงผู้เดียวอีกต่อไป สอดคล้องกับแนวคิดของ Wilber (Schramm, 1954, หน้า 44) กระบวนการสื่อสารอาจไม่ได้เริ่มต้นและสิ้นสุดลง ณ ที่ใดที่หนึ่งแบบเส้นตรง แต่เป็นการสื่อสารในลักษณะสองทาง

ภาพที่ 2 แบบจำลองกระบวนการสื่อสารแบบสองทางของชแรมม์

กระบวนการสื่อสารพุทธธรรมในโลกออนไลน์ องค์ประกอบการสื่อสารธรรมจำเป็น และมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ผ่านองค์ประกอบดังนี้ (ณัฐนันท์ ศิริเจริญ, 2557, น. 21 - 23)

1. ผู้ส่งสาร คือ บุคคล กลุ่มบุคคล หรือหน่วยงานที่ทำหน้าที่ในการส่งสาร หรือเป็นแหล่งกำเนิด ที่จะเป็นคนเผยแผ่พระพุทธศาสนา จะต้องมีความสมบูรณ์ คือ มีความรู้ความสามารถในข้อมูลข่าวสาร หรือเรื่องที่จะสื่อสารให้ชัดเจน บุคลิกภาพ ต้องมีความน่าเชื่อถือ เช่นเดียวกับการเป็นที่ยอมรับทางสังคม จะทำให้เป็นที่ไว้วางใจ และยอมรับข้อมูลข่าวสาร ทราบเข้าใจในวัตถุประสงค์ของผู้ส่งสารได้ง่าย

2. สาร คือ เรื่องราวที่มีความหมาย หรือสิ่งต่าง ๆ ที่อาจอยู่ในรูปของข้อมูล ความรู้ ความคิด ความต้องการ อารมณ์ ฯลฯ

3. สื่อ หรือช่องทาง คือ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ในการสื่อสาร หมายถึง สิ่งที่เป็นพาหนะของสาร ทำหน้าที่นำสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร ผู้ส่งสารต้องอาศัยสื่อหรือช่องทางทำหน้าที่นำสารไปสู่ผู้รับสาร เช่น เฟซบุ๊ก ยูทูบ เว็บไซต์

4. ผู้รับสาร คือ บุคคล กลุ่มบุคคล หรือมวลชนที่รับเรื่องราวข่าวสารจากผู้ส่งสาร และแสดงปฏิกิริยาตอบกลับ (Feedback) ต่อผู้ส่งสาร

ซึ่งการตีความและความหมายแก่สารจะตรงมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับทั้งผู้ส่งและผู้รับสาร ซึ่งหมายถึง ประสบการณ์และความหมายร่วมกัน ถ้าทั้ง 2 ฝ่ายมีประสบการณ์ร่วมกันมากเท่าใด ก็จะตีความและให้ความหมายตรงกันมากขึ้น เกิดความเข้าใจได้รวดเร็ว

ภาพที่ 3 การสื่อสารจะมีประสิทธิภาพ

ซึ่งตามที่ เบอร์โล กล่าวไว้ว่า การสื่อสารจะมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นขึ้นอยู่กับองค์ประกอบต่อไปนี้

1. ผู้ส่งสาร มีทักษะในการสื่อสาร ผู้เผยแพร่ธรรมะ
2. สาร เนื้อหา โครงสร้างที่ชัดเจน เนื้อหาของธรรมะที่จะนำมาถ่ายทอดสู่ผู้รับสาร
3. สื่อ ช่องทางที่เหมาะสม ผู้รับสารเข้าถึงได้ง่าย
4. ผู้รับสาร มีทักษะในการสื่อสาร ทศนคติ ความรู้

ภายใต้การสื่อสารที่เกิดขึ้นก็จะมีประสิทธิภาพ โดยเน้นการสื่อสารเพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมได้หลากหลายวิธี เช่น การถ่ายทอดสารด้วยวิธีการยกนิทาน ซึ่งมีคติสอนใจ และชาดก สอนทนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจแจ่มชัดยิ่งขึ้น โน้มน้าวให้เกิดการปฏิบัติตาม หรือแม้แต่การยกตัวอย่างเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย เปรียบเทียบการอธิบายธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจได้อย่างชัดเจน

การสื่อสารพุทธธรรม จึงจำเป็นต้องมีความเชื่อมโยงเกี่ยวกับองค์ประกอบของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม อีกประการหนึ่งองค์ประกอบของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมนั้นสำคัญอย่างยิ่ง เพราะรูปแบบจะสมบูรณ์หรือไม่ขึ้นขึ้นอยู่กับ ผู้ส่งสาร สาร ช่องทาง และผู้รับสาร

3. การพัฒนา

เมื่อสภาพสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นสังคมดิจิทัล เทคโนโลยีทางการสื่อสารเริ่มให้ความสำคัญกันมากขึ้น การเผยแพร่ธรรมะโดยการใช้สื่อบุคคลเดียวคงไม่ทั่วถึงอีกต่อไป จึงได้มีการพัฒนาสื่อที่ใช้โดยการผสมผสานระหว่างสื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็น ตัวบุคคล สื่อสิ่งพิมพ์ สื่อโสตทัศน รวมถึงเว็บไซต์ เพื่อให้การเผยแพร่ธรรมะขยายพื้นที่ในวงกว้าง และสามารถเข้าถึงประชาชนได้ทุกระดับมากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดความเข้าใจ และเข้าถึงได้ตลอดเวลา ผ่านการถ่ายทอดความรู้ที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม เข้าใจง่าย ไม่ปรุงแต่งจนเกินไป มีรูปแบบเรียบง่าย น่าสนใจ แทรกเนื้อหาธรรมะให้เกิดความศรัทธาและปฏิบัติตาม ตามที่

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2532, น. 15 - 16) ได้กล่าวถึง เทคนิคการสอนของ พระพุทธเจ้าในการถ่ายทอดหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ไปยังผู้รับสาร ให้เข้าใจดังต่อไปนี้

1. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย ไปสิ่งที่เข้าใจยาก
2. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อนข้างลุ่มลึกยากขึ้นไปตามลำดับ ต่อเนื่องกันไป
3. นำประสบการณ์ตรงมาสอน เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นได้จริง เรียนรู้ได้จริง
4. สอนตามเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้
5. สอนเท่าที่จำเป็น พอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจในการเรียนรู้
6. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่จะเรียนรู้และเข้าใจเป็นประโยชน์ต่อตนเอง

การที่กลุ่มผู้ใช้สื่อใหม่นั้น เป็นคนรุ่นใหม่และเข้าหาศาสนา ไม่ใช่เพราะ “ความเชื่อ หรือศรัทธา” เป็นหลัก แต่เพราะ “เป็นเรื่องที่มีเหตุผล” เช่นเดียวกับบริสนิยมในทางสื่อสาร ที่แตกต่างกัน เช่น รูปแบบ เนื้อหา หากเป็นการสื่อสารทางศาสนาจะเน้น เนื้อหา มากกว่า รูปแบบ แต่สำหรับวัยรุ่นนั้น รูปแบบ ถือว่าต้องมาก่อนเนื้อหา ดังนั้น การเทศน์ของพระสงฆ์ ต้อง “มีภาพ มีเพลง มีพูด” (Multimedia) จะพูดอย่างเดียวเหมือนเดิมไม่ได้ไม่ได้ (กาญจนา แก้วเทพ, 2554, น. 129)

โดยสิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนเป็นข้อแรก ก็คือ ความทุกข์ อันเป็นปัญหาที่มนุษย์พึงรับรู้และจัดการแก้ไขโดยถูกต้องและถือว่าภารกิจของพระพุทธศาสนาและระบบการศึกษาของพระพุทธ ศาสนาก็คือ การช่วยมนุษย์ให้แก้ปัญหของตนได้ การทำให้เข้าใจง่ายนับเป็นหัวใจของการเผยแพร่เลยทีเดียว ซึ่งการจะทำให้เข้าใจง่ายนั้น ผู้สอนต้องมีความรู้สะสมไว้มหาศาล แล้วคัดกรองว่าส่วนไหนสำคัญ ส่วนไหนไม่สำคัญและสกัดหรือตกลึกส่วนสำคัญเหล่านั้น ส่วนที่ไม่สำคัญก็ต้องตัดทิ้งไปแล้วหาบทสรุปซึ่งจะช่วยเพิ่มความอยากเรียนอยากรู้ของผู้เรียนได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556, น. 77) เช่น การเผยแผ่ “**หลักธรรมทศพลญาณ**” คือ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคตที่ทำให้พระองค์ จากนั้นพระบรมศาสดาทรงแสดงทศพลญาณ 10 ประการ นำมาบูรณาการเพื่อเป็นแนวทางให้เกิดความรู้ความเข้าใจแก่บุคคลทั่วไปอันจะสามารถนำความรู้ตามพระคุณข้อนั้น ๆ มาใช้บูรณาการใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตประจำวัน ดังนี้ (พระพิจิตรธรรมพาที (ชัยวัฒน์ ธมมวฑฒโน, 2544, น. 14 - 15)

ประการที่ 1 ฐานาฐานญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ ต้องมีความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาที่การสอนชัดเจน การจัดหลักสูตร กำหนดวัตถุประสงค์ในการสอนการเผยแผ่ให้ชัดเจน ที่สื่อออกมาให้เห็นได้เป็นรูปธรรม เข้าใจง่าย ทั้งภาษาและการนำเสนอธรรมะ

ประการที่ 2 กรรมวิปากญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ผลของกรรม คือ สามารถกำหนดแยกแยะเหตุและผลได้อย่างชัดเจน มีความเข้าใจในการนำธรรมะเข้าถึงกลุ่มคนใน (Gen Y and Gen Z) ที่เติบโตมาพร้อมกับเทคโนโลยี

ประการที่ 3 สัพพัตถคามินีปฏิบัติพาณฺณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติ ที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ ผู้สอนจะต้องมีศาสตร์ การสอน มีกลยุทธ์การสอน มีทักษะ เทคนิคในการเผยแพร่ การเผยแพร่จะได้ผลหรือให้ประโยชน์ เราต้องเลือกกาลเทศะ และ บุคคลตลอดทั้งวิธีการนำธรรมะเข้าถึงจิตใจของประชาชนด้วย ซึ่งมีหลายวิธี เช่น การเทศนา การสนทนา การเผยแพร่ธรรมะผ่านเว็บไซต์ ผ่านทวิตเตอร์ เฟซบุ๊ก เป็นข้อความ ตัวอักษร หรือภาพเคลื่อนไหวผ่าน Social Media ในเมื่อนุชนียังมีกิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง ซึ่งเป็นเหตุของความทุกข์ เมื่อผู้คนเครียดมาก ทุกข์มาก จึงเป็นโอกาสของธรรมะ ที่จะนำธรรมะไปดับทุกข์ โดยปรับเปลี่ยนรูปแบบการนำเสนอให้สอดคล้องกับสภาพปัจจุบัน

ประการที่ 4 นานาธาตุญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้สภาวะของโลกที่ประกอบด้วยธาตุชนิดต่าง ๆ คือ รู้สภาวะของธรรมชาติ สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม สอนจากสิ่งที่รู้เห็นได้ง่าย เข้าใจกันอยู่แล้ว ไปยังสิ่งที่รู้ เห็นได้ยากหรือยังไม่เข้าใจ เช่น สอนหลักอริยสัจ 4 ทรงนำเอาทุกข์ เป็นตัวปัญหาขึ้นแสดงก่อน เพราะเห็นได้ง่าย เข้าใจง่าย จากนั้นก็สาวไปหาเหตุของทุกข์ แล้วโยงเข้าถึงการดับทุกข์ พร้อมบอกหนทางว่า จะดับทุกข์ได้อย่างไร

ประการที่ 5 นานาธิมุตติญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ธัมมิ คือ ธรรมที่ผู้เผยแพร่พึงปฏิบัติ และเพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจหลักพุทธธรรม เพื่อจะได้สอน ให้ถูกประเด็น ทั้งภาคทฤษฎี และภาคปฏิบัติ โดยมีจุดมุ่งหมาย ให้ได้รับความสุขความเจริญแก่ผู้ฟัง เป็นที่ตั้ง และมีจิตประกอบด้วยเมตตาธรรมเป็นหลัก โดยการนำธรรมะไปสู่ประชาชน ได้มีความรู้ความสามารถ ได้นำไปปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติ อันก่อให้เกิดความสงบสุขแก่ผู้ทำหน้าที่เผยแพร่ธรรมะ และแก่สังคมโดยทั่วไป มีจิตเลื่อมใสในคำสอนและจดจำไปประพฤติปฏิบัติ เพื่อพัฒนากาย วาจา และใจ ให้บริสุทธิ์ โดยการใช้ภาษาในความหมายใหม่ผสมกับปฏิภาณไหวพริบ

ประการที่ 6 อินทริยโปรปริยัตตญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ความยิ่งหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แคไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีอินทริยอ่อน แก่เพียงไร สอนง่าย หรือสอนยาก มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่ ควรมีการส่งเสริมความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ วิเคราะห์ สังเคราะห์ บูรณาการ โดยไม่ยึดติดกับรูปแบบเดิม แต่ต้องประยุกต์ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น มีการเผยแผ่คำสอนผ่านสื่อสังคมออนไลน์มีระบบเครือข่ายของคณะสงฆ์ไทยและจะกลายเป็นเครือข่ายสังคมพระพุทธศาสนาออนไลน์ได้

ประการที่ 7 ฌานาธิสังกิเลสาทิญาณ การสอนธรรม ด้วยการบอกเล่าและบรรยายอย่างเดียว ไม่ได้ช่วยให้เด็กได้รับการเรียนรู้ หรือได้รับการศึกษาแต่อย่างใด ได้เพียง ข้อมูลที่ท่องสอบเท่านั้น แต่การสอนธรรม จะได้ผล เมื่อคนเรา “คิดได้” และ “คิดเป็น” ผ่านการ

รณรงค์ทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น กิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์ กิจกรรมสวดมนต์ให้เกิดจิตสำนึก ปลุกฝังพฤติกรรมที่ดีงาม

ประการที่ 8 ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ปัญญา ความรู้ที่ทำให้สามารถย้อนระลึกชาติได้ว่า ความเป็นจริงของธรรม ต้องมีเหตุ ไม่ใช่ไม่มีเหตุ เหตุดังกล่าวนั้นก็คือ จะต้องมิจิตพิเศษ จิตที่ยิ่ง ที่เป็นอภิญญาจิต จึงจะระลึกได้ หมายความว่า ผู้ที่มีปัญญาอบรมความสงบของจิต จนถึงรูปฌานและอรุณฌาน คล่องแคล่วชำนาญ การใช้ภาษาในความหมายใหม่เป็นเรื่องของความสามารถในโวหารธรรมหรือการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณไหวพริบ

ประการที่ 9 จตุปปาตญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย รู้จักจังหวะและโอกาส เพื่อรอความพร้อมของผู้รับฟังทั้งสภาพแวดล้อมทางกายภาพ และทางจิตใจ รู้เท่าทันในเรื่องของความเคลื่อนไหวกระแสถึงความขึ้นชอบเกลียดชังและการแสดงออกอื่นๆ ของคนในสังคมเพื่อจะได้กำหนดรูปแบบของการใช้กุศโลบายได้ง่าย

ประการที่ 10 อาสวักขยญาณ ญาณที่สามารถกำจัดอาสวะให้หมดสิ้นไป การแก้ไข ปัญหาเฉพาะหน้า โดยจะต้องอาศัยปฏิภาณไหวพริบในการแก้ไขปัญหา ประยุกต์พุทธวิธีในการสอนให้เหมาะสมกับสถานการณ์

ทั้งหมดนี้เรียกว่า หลักทศพลญาณ ภายใต้รูปแบบการสอนของพระพุทธเจ้า การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าทุกครั้ง จะทรงใช้พุทธวิธีการสอนซึ่งมีรูปแบบและวิธีการแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับสภาพสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ทรงศึกษาสภาพแวดล้อม วิเคราะห์ผู้ฟัง มีข้อมูลไว้อย่างพร้อมมูล ตั้งแต่ต้นจนจบ แสดงให้เห็นได้ว่า วิธีการเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธเจ้านั้น ทรงใช้พุทธวิธีในการสอนได้อย่างมีระบบ มีผลลัพท์ทำให้พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงถาวรมาจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะทรงมีพระคุณสมบัติในฐานะผู้ส่งสารมีจุดมุ่งหมาย มีวิธีการสอนมีอุบายประกอบการสอน มีรูปแบบและแผนการสอนเป็นอย่างดี

การสร้างแรงจูงใจตามหลักทศพลญาณ

พุทธวิธีในการสร้างแรงจูงใจ คือ การที่พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีในการจูงใจเพื่อเข้าสู่ธรรมะหรือลีลาการสอนของพระพุทธเจ้า ทำให้ผู้ได้รับฟังพระธรรมเทศนาได้รับผลตามที่พระพุทธองค์ทรงตั้งพระทัยไว้ โดยหลักพุทธธรรมที่เป็นพระคุณสมบัติของพระพุทธองค์บางประการ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น คือ ทศพลญาณ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556, น. 46 - 58)

1) ในการสร้างแรงจูงใจเรื่องใดเรื่องหนึ่ง จะต้องมีความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาขอบเขต กฎเกณฑ์ และหลักการ ที่เกี่ยวข้องตลอดจนบุคคลนั้นหรือกลุ่มนั้นอย่างชัดเจน (ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ)

2) มีความรู้ความเข้าใจกระบวนการและการพฤติกรรมของผู้ที่จะสร้างแรงจูงใจเป็นอย่างดี (ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม)

3) รู้วิธีการแนวทางและกลวิธีปฏิบัติที่จะสร้างแรงจูงใจ เพื่อนำไปสู่เป้าหมายที่ต้องการ (ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง)

4) มีความรู้ในวิชาการอย่างกว้างขวางหรือทราบถึงองค์ประกอบและการปฏิบัติหน้าที่ขององค์ประกอบเหล่านั้น เช่น จิตวิทยา วิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ และเหตุการณ์ปัจจุบัน เพื่อรู้จักสถานะของสิ่งทั่วไป ท้นสังคมและมีทัศนคติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้น เพื่อนำมาประยุกต์ในการสร้างแรงจูงใจ (ปรีชาหยั่งรู้สถานะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เป็นอนนกะ)

5) รู้ธยา ศัย ความสนใจ ความถนัด ความเชื่อถือ มุมมอง และความโน้มเอียง โดยธรรมชาติของบุคคลที่ต้องการจะสร้างให้เกิดแรงจูงใจ (ปรีชาหยั่งรู้ธมิตติ)

6) รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคลในด้านสติปัญญาความสามารถ และความพร้อมที่จะเรียนรู้พัฒนาการด้านต่าง ๆ เพื่อการสร้างแรงจูงใจให้เหมาะสม (ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย)

7) รู้ปัจจัยที่เป็นอุปสรรค หรือส่งเสริมการสร้างแรงจูงใจในแต่ละเรื่อง และมีเทคนิคในการแก้ไขเพื่อให้การสร้างแรงจูงใจให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายด้วยดี (ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้ว)

8) รู้ประวัติพื้นเพเดิม สภาพสิ่งแวดล้อมและประสบการณ์ของผู้ที่จะสร้างแรงจูงใจ (ปรีชาหยั่งรู้อันทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้)

9) ในการสร้างแรงจูงใจ จะต้องสังเกตว่าเป็นไปตามจุดประสงค์ที่เราต้องการหรือไม่ มีปัญหาอย่างไร และพร้อมที่จะเข้าไปปรับปรุงแก้ไขทันที (ปรีชาหยั่งรู้จตุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม) และ

10) รู้เข้าใจและแนใจถึงผลที่ต้องการในการสร้างแรงจูงใจเรื่องที่ต้องการจะสร้างให้เกิดขึ้นว่าอะไรเป็นอย่างไรและทำสำเร็จด้วยปัจจัยอะไร (ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย)

พุทธวิธีการสอน

ควรยึดตามแบบการสอนของพระพุทธองค์ (เทศนาวิธี) มี 4 ประการ ดังนี้ (แสง จันทร์งาม, 2540, น. 223)

1. สันทสสนา ชี้แจงให้เห็นชัด คือ จะสอนอะไร ก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง ดังจูงมือไปดูเห็นกับตา

2. สมาทปนา ขวนใจให้อายกรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรปฏิบัติหรือห้าทำ ก็แนะนำหรือบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญ จนใจยอมรับ อายกลงมือทำหรือนำไปปฏิบัติ

3. สมุตเตชนา เราใจให้อาจาหาญแกลั้วกล้า คือ ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้น เกิดความอุตสาหะมีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จจงได้ สู้งาน ไม่หวั่นระย่อไม่กลัวเหนื่อย ไม่กลัวยาก

4. สัมปหังสนา บำรุงจิตให้เข้มแข็งเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดีหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับและทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นการนำหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ไปแสดงให้เหมาะสมกับกาลเทศะ มีเหตุผล มีจิตเมตตา โดยมุ่งประโยชน์แก่คนฟัง โดยมุ่งที่จะพัฒนาศักยภาพบุคคลในการดำเนินชีวิตได้ด้วยตนเองตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ชี้แจงให้เห็นหลักธรรมที่ทรงสอนให้เห็นชัด อายกรับเอาไปปฏิบัติ เป็นการสอนให้เห็นว่าสิ่งใดควรปฏิบัติ ก็แนะนำหรือบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่าและเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝน จนยอมรับและนำไปปฏิบัติ เมื่อจิตเกิดความสุขศรัทธา ใคร่อยากเรียนรู้ก็ง่ายแก่การเข้าถึงเข้าใจหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง

การปรับเปลี่ยนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากสื่อบุคคลไปยังสื่อใหม่ที่น่าสนใจจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อให้เข้ากับสภาพสังคมในยุคปัจจุบัน การใช้สื่อออนไลน์ให้คนเข้าถึงศาสนาและกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาผ่านเว็บไซต์จึงถือเป็นสิ่งที่ดี เพราะเท่ากับเป็นจุดเชื่อมโยงคนกับพระพุทธศาสนาให้มีความใกล้ชิดกันมากขึ้น เช่น ธรรมะติดปีกของพระมหาวุฒิชัย วชิรเมธ (ว. วชิรเมธี) นับเป็นพระที่ใช้สื่อในการเผยแผ่ธรรมะอย่างมีประสิทธิภาพ ได้ขับเคลื่อนพุทธศาสนาให้เป็นที่ประจักษ์ในประเทศและนานาชาติโดยใช้การทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นระบบ มีลักษณะการดำเนินงานที่น่าสนใจภายใต้ค่านิยม ด้านการผลิตสื่อธรรมะ นวัตกรรมเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยมุ่งนำเสนอธรรมะในระดับใช้งาน และคำนึงถึงช่วงเวลาและสถานการณ์ในการเผยแผ่ธรรมะท่าทีของพระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา แต่เดิมนั้นพระจะแสดงธรรมเฉพาะก่อต่อเมื่อได้รับการอาราธนา และบริบทในการนำเสนอธรรมะส่วนมากก็จะเป็นวัด พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธ มองว่า การจะเป็น Active Buddhism ได้พระต้องปรับภาพลักษณ์ของตัวเองใหม่ คือ แทนที่จะนั่งอยู่กั้ววัด ต้องบุกไปทำงานทุกหนทุกแห่งเท่าที่โอกาสเปิดให้ และเท่าที่ญาติโยมอาราธนา ด้วยท่าทีแบบนี้เองคนจึงรู้จักท่านในอีกชื่อหนึ่งว่า “ธรรมะติดปีก” ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ สิริพิชญ์ เตชะไกรศรี (2550) ได้ศึกษาเรื่อง การเผยแผ่ธรรมะเชิงรุกตามวิถีพุทธ : ศึกษาเฉพาะกรณีการจัดกิจกรรมธรรมะในสวน ณ สวนหลวง ร.9 ผลการวิจัยพบว่า ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่เชิงรุก โดยเสด็จไปแสดงธรรมแก่พุทธศาสนิกชนทุกระดับชั้นด้วยพระองค์เอง โดยทรงใช้

พุทธวิธีการสอนในรูปแบบต่าง ๆ จนทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลาย ปัจจุบันได้มีวิวัฒนาการรูปแบบการเผยแผ่ธรรมะเชิงรุกต่าง ๆ ทั้งในส่วนของพระสงฆ์ และคฤหัสถ์ ในส่วนของพระสงฆ์ได้แก่การศึกษาสงเคราะห์ และการสาธารณสงเคราะห์ ส่วนของคฤหัสถ์ ก็มีการจัดการเผยแผ่ธรรมะเชิงรุก ในรูปแบบการจัดกิจกรรม

สรุป

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญคือ การสั่งสอน แต่ก็ต้องอาศัยวิธีการอื่นอีกด้วยที่สำคัญ คือ การสื่อสารผ่านช่องทาง “รูปแบบของสื่อบุคคล” ที่ถือเป็นช่องทางการสื่อสารต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ทำให้พระพุทธศาสนามีอายุยืนยาวสืบต่อมา ผ่านบทบาทแก่พระสงฆ์ให้ทำงานรับใช้พระพุทธศาสนาด้วยการเผยแผ่พระธรรม นำคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ โดยพระภิกษุ พระภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาในปัจจุบันไปช่วยเหลือสังคมให้พ้นจากความทุกข์ด้วยการปฏิบัติ พฤติกรรมการสื่อสารพุทธธรรมในยุคโลกาภิวัตน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย ผ่านทางเฟซบุ๊ก ยูทูบ เว็บไซต์ เช่น การโพสภาพ อัปโหลดวิดีโอ เป็นการปฏิบัติศาสนกิจทั้งในประเทศไทย และ ต่างประเทศ ได้แก่ การบรรยายธรรม การปาฐกถาธรรม ในด้านการตอบปัญหาเป็นการตอบปัญหาทั้งในรูปแบบของข้อความ และเป็นรูปแบบสื่อมัลติมีเดีย มีความทันสมัยทันสมัยต่อเหตุการณ์ปัจจุบัน สร้างความเข้าใจในการนำธรรมะเข้าถึงกลุ่มคนใน (Gen Y and Gen Z) ที่เติบโตมาพร้อมกับเทคโนโลยี ทำให้การเผยแผ่ธรรมะของพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปด้วยทั้งรูปแบบและวิธีการ ตลอดทั้งการประยุกต์เนื้อหาสาระ ให้เข้ากับเหตุการณ์

ผ่านกระบวนการการสื่อสารพุทธธรรมในยุคโลกาภิวัตน์ ประกอบไปด้วย หลักทฤษฎีการสื่อสารคือ ผู้ส่งสาร สาร ช่องทางสื่อ ผู้รับสาร และที่สำคัญต้องมีเจตนาของการส่งสาร ข้อมูลที่เป็นเรื่องจริง ไม่บิดเบือน เรื่องที่เสนอนั้นต้องเหมาะสมกับกาลเวลา ในลักษณะกระบวนการสื่อสารสองทาง ผู้รับ ถึงผู้ส่ง และผู้ส่งถึงผู้รับ มากกว่าการสื่อสารผ่านเส้นตรงทางเดียว ดังนั้น การสื่อสารที่สมบูรณ์ จึงเกิดขึ้นกับกลุ่มคนที่มีความรู้ ประสบการณ์ที่เกิดจากสังคมและวัฒนธรรมที่มีความใกล้เคียงกันผ่านสัญลักษณ์ต่าง ๆ รวมทั้งคติ ความคิด ความเชื่อ เช่นเดียวกับ ในอดีตพระพุทธกาล ใช้สำหรับการถ่ายทอดเรื่องราวที่เป็นความจริงสูงสุดอยู่เหนือประสบการณ์และการรับรู้ของคนส่วนใหญ่ เช่น การอธิบายถึงภพภูมิ โดยใช้พุทธวิธีการสื่อสารธรรม ด้วยระบบออนไลน์ผ่าน 3 หลักคือ การเข้าใจ การเข้าถึง และการพัฒนา เช่น การเผยแผ่ “หลักธรรมทศพลญาณ” คือ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคตที่ทำให้พระองค์จากนั้นพระบรมศาสดาทรงแสดงทศพลญาณ 10 ประการ นำมาบูรณาการเพื่อเป็นแนวทางให้

เกิดความรู้ความเข้าใจแก่บุคคลทั่วไปอันจะสามารถนำความรู้ตามพระคุณข้อนั้น ๆ มาใช้ บูรณาการใช้เป็นหลักในการศึกษา เพื่อให้การศึกษาพระปริยัติธรรมมีประสิทธิภาพ ประสิทธิภาพ มากยิ่งขึ้น โดยผู้สอนจะต้องมีศาสตร์ การสอน มีกลยุทธ์การสอน มีทักษะ เทคนิคในการ เผยแผ่ การเผยแพร่จะได้ผลหรือให้ประโยชน์ เนื้อหาธรรมะถูกต้อง ถูกใจ สมสมัย และได้ประโยชน์สำหรับผู้รับสาร มีการนำเสนอที่ตรงเป้าเข้าใจง่าย ตัวผู้สื่อสาระธรรมจำเป็นต้องเป็นผู้รู้ ดี มีความชำนาญในการเผยแผ่และรูปแบบต้องมีความเชื่อมโยง และดำเนินตามกระบวนการ สื่อสารพุทธธรรม ซึ่งมีหลายวิธี เช่น การเทศนา การสนทนา การเผยแผ่ธรรมะผ่านเว็บไซต์ ผ่านทวิตเตอร์ เฟซบุ๊ก เป็นข้อความ ตัวอักษร หรือภาพเคลื่อนไหว ผ่าน Social Media ในเมื่อ มนุษย์ยังมีกิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง ซึ่งเป็นเหตุของความทุกข์ เมื่อผู้คนเครียด มาก ทุกข์มาก จึงเป็นโอกาสของธรรมะ ที่จะนำธรรมะไปดับทุกข์ โดยปรับเปลี่ยนรูปแบบการ นำเสนอให้สอดคล้องกับสภาพปัจจุบัน ได้เป็นอย่างดี

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา แก้วเทพ. (2554). การสื่อสาร ศาสนา กีฬา. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). (2556). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 25, กรุงเทพฯ : พลัธมม์.
- . (2556). พุทธวิธีในการสอน, พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด.
- พระเทพเวที (ประยุตต์ ปยุตโต). (2532). หลักการศึกษาในพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป.
- พระพิจิตรธรรมพาที (ชัยวัฒน์ ธมฺมวฑฺฒโน). (2544). นักเทศนายุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเชียง.
- ณัฐนันท์ ศิริเจริญ. (2557). การสื่อสารเพื่อการรู้เท่าทันสื่อและสารสนเทศจากสื่ออินเทอร์เน็ต ของนักศึกษาระดับปริญญาตรี (ดุชนินพนธ์ ปรัชญาดุชนิพนธ์ิต สาขานิติศาสตร์). กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- แสง จันทร์งาม. (2540). วิธีสอนของพระพุทธเจ้า. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สมชัย ศรีนอก. (2555). บทความเรื่องพุทธสื่อสาร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สิริพิชญ์ เตชะไกรศรี. (2549). การเผยแพร่ธรรมะเชิงรุกตามวิถีพุทธ : ศึกษาเฉพาะกรณีการจัดกิจกรรมธรรมะในสวน ฌ สวนหลวง ร.9 (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Berlo, D.K. (1960). The Process of communication. New York : Holt Rinehart and Winston.

Schramm Wilber. (1954). The Process and Effects of Mass Communication. Urbana : University of Illinois Press.

